

ІСТОРІЯ

О.А. Борділовська

БРИТАНСЬКИЙ РАДЖ ТА ІНДІЙСЬКА ДЕМОКРАТІЯ

Дуже добре читати, слухати та бачити, що зробили інші. Проте рішення, що саме є добрим для нашої країни, має бути прийняте нашим народом власноруч.

*А.П.Дж. Абдул Калам, президент
Республіки Індія, «India 2020.
A vision for the New Millennium»*

НАЗВА статті може видатися дещо провокаційною: про яку демократію йдеться, якщо це поняття передбачає існування певної свободи та влади народу, тоді як під терміном «радж» зазвичай розуміють епоху британського колоніального панування в Індії. До того ж за часів марксистських підходів до історії колоніалізм вважався суцільним злом, а колоніальна влада Британської імперії в Індії розглядалась як чи не найяскравіший приклад такого зла. Радянська індологія виходила з таких позицій: «До середини XIX ст. на території усїєї Індії – від мису Коморін до Гімалаїв – було встановлено у тій чи іншій формі іноземне панування... Країна багатовікової культури зазнала нищівного пограбування, а її народ – безжалісного гноблення... В Індії різко збільшилась кількість англійців. Вони не сприяли її прогресу...» [Россия и Индия 1986, 7]. У хрестоматійній «Історії Індії» зазначається: «У другій половині XIX ст. завершилося становлення державного апарату колоніальної Індії. Головна його особливість полягала у тому, що він насамперед прислужувався інтересам англійських експлуататорських класів» [Антонова 1973, 313]. Безумовно, корисливе ставлення британської колоніальної влади до індійських багатств не підлягає жодному сумніву, як і жорстоке ставлення більшості представників колоніального чиновницького апарату до місцевого населення. А от щодо сприяння чи несприяння прогресу Індії можна, як нам здається, посперечатися.

На написання цієї статті автора «надихнули», як не дивно, самі індійці, чия

толерантність та поміркованість є справжнім феноменом. Звертаючись до багатьох колег (вчених, професорів-істориків та соціологів) за порадами стосовно обраної теми дослідження – «єдності у розмаїтті», багато разів довелося чути: щоб краще зрозуміти цей основний принцип індійського суспільства, треба звернутися до епохи колоніалізму. Певна річ, такі поради дивували: а де ж традиційне коріння індійської культури, незмінність та спадковість давньої традиції і таке інше? У відповідь здебільшого можна було почути: так, це коріння, фундамент, але як і чому Індія стала могутньою країною, звідки виникли і згодом перемогли ідеї націоналізму; в чому сила сучасної Республіки Індія – різнобарвної, проте єдиної, до того ж – «найбільшої демократії у світі»? Отже, щоб знайти відповідь на це питання, треба звернутися до «епохи раджу»!

Далі зазначимо: в Індії й справді поширеною є думка про те, що майже усе (як погане, так і хороше), що існує у сучасному індійському суспільстві, бере свій початок саме в тій епосі. Відомий індійський автор, дипломат і вчений-політолог Шаші Тхарур у своєму бестселері «Індія: від темряви до тисячоліття», розкриваючи феномен політичної влади незалежної Індії, зазначає: «Усе це почалось, як багато чого іншого, хорошого, поганого та навіть жахливого, під час Британського Раджу» [Tharoor 2000, 26]. Слід також зазначити, що у сучасній індійській історіографії ця епоха посідає хоч і не таке почесне місце, як, наприклад, держава Маур'їв чи Гуптів, проте їй приділяють величезну увагу. Серед літературних творів – велика кількість мемуарів колишніх британських офіцерів та держслужбовців у Індії, а також суто наукові дослідження індійських вчених і вчених з Великої Британії, Сполучених Штатів та представників індійської діаспори. Один із них, відомий дослідник

феномену індійської демократії професор С. Кхилнани, зазначив: «...Немає іншого такого предмета для гострих дискусій серед індійських істориків, як внесок колоніалізму» [Khilnani 2004, 21]. Проте й простежуються особливості індійського менталітету: про погане пам'ятають, але й добре вміють цінувати по-справжньому. Можливо, це через те, що такою є об'єктивна реальність, адже якщо приділити більш ретельну увагу вивченню колоніального здобутку, то й хорошого знайдеться немало, і майже весь позитив так чи інакше стосується, як не дивно, сучасної демократії.

Одне з таких досліджень під назвою «Індія: внесок Заходу» саме і намагається віднайти позитив від багаторічного перебування в Індії представників західної цивілізації. Автор, Аміта Дас, подає на початку досить яскраву цитату щодо пояснення толерантного сприйняття індійцями європейського панування: «Коли Черчилль спитав Неру під час однієї конференції країн Співдружності на початку 50-х років, чому він особисто не відчуває ненависті до британців, які були винуватцями багатьох його страждань, зокрема під час багаторічного перебування у тюрмі, Неру відповів: «Тому що нашим лідером була людина, яка навчила нас двох речей, а саме: нікого не боятися і нікого не ненавидіти» [Das 1994, 25]. Справді, феномен *гандізму*, особистість лідера нації Махатми Ганді багато в чому визначили не лише шлях індійців до свободи, а й подальшу долю незалежної Індії. Цей аспект є добре висвітлений навіть у вітчизняній літературі – в працях таких дослідників, як О. Чувпило, К. Жоль, О. Ленько. А от вплив колоніальної влади на розвиток сучасних індійських суспільно-політичних інститутів поки що залишається малодослідженим в Україні, хоча, безперечно, заслуговує на увагу.

Відправним моментом у такому дослідженні може бути думка тієї ж Аміти Дас: «Західне панування принесло Індії політичний та економічний тягар, проте зробило її розум вільним» [Das 1994, 27]. Справді, усвідомлення себе великою нацією, що має величезну духовну спадщину, зробило значний внесок у світову культурну та наукову скарбницю. Індія і справді є великою цивілізацією, тому заслуговує на кращу долю, – це переконання прийшло до індійців саме в

той період, коли в Індії зародився рух націоналізму, який передбачав певну громадянську свідомість і відчуття причетності до однієї спільноти. Навіть індійські підручники з історії для учнів середньої школи, досить суворі до *раджу*, роблять акцент на цьому принциповому моменті: «З'явилась нова свідомість і розуміння існуючих проблем. Також виникло нове відчуття – бути індійцем, належати Індії, і з ним – бажання зробити свою країну єдиною, могутньою і вільною. По-іншому це відчуття особистості або індивідуальності називається націоналізмом» [Далал 2003, 194].

Націоналізм, безумовно, мав зворотний бік, а саме – несприйняття і навіть ненависть до іноземних загарбників, чужинців. Це об'єднувало індійців із багатьох куточків величезної країни, ідеї націоналізму швидко поширювались. Їхньому поширенню сприяло й те, що з введенням адміністративних реформ і переданням влади британському уряду (після повстання сипаїв у 1857 році) Індія стала більш об'єднаною, передусім – політично. Розбудова поштової служби, залізниць та інших комунікацій також полегшила спілкування між індійцями. До того ж західна освіта принесла з собою нові соціальні ідеї, а залучення (хоча б у невеликій кількості) індійських громадян до цивільної служби також сприяло зародженню нової свідомості. Таким чином, навіть цей короткий перелік окреслює внесок епохи *раджу* у розвиток націоналізму – початків демократії в Індії. «Демократія надає людям можливість бути самими собою», – зазначив індійський вчений Б.П. Сінгх, який багато років присвятив цивільній службі [Singh 1999, 123].

Спробуємо більш детально спинитися на тих основних складових європейського (здебільшого – британського) впливу на суспільну думку і прогрес Індії, які визначили певною мірою її подальший розвиток як демократичної держави.

1. Розвиток освіти та науки. На перший погляд, цей аспект не має безпосереднього зв'язку з предметом нашого дослідження. Проте насправді значення його є достатньо великим: освіта – один з найбільш впливових важелів прогресу, і саме європейська освіта значила набагато більше для загального прогресу індійської

нації, ніж обмін науковими знаннями та духовними цінностями між країнами Сходу у доколоніальну епоху. Йдеться не лише про появу нових ідей (від загальнохристиянських цінностей до нових просвітницьких течій), а й про побудову цілісної системи освіти – на зразок тих, що існували в Європі. Відомий індійський вчений-соціолог професор Й. Сінгх у своєму дослідженні «Модернізація індійської традиції» зазначає: «Сучасна освіта, яка є важливим фактором модернізації у різних проявах, також має західне походження» [Singh 2004, 101]. Саме завдяки британцям в Індії було засновано коледжі та університети на зразок європейських, у яких індійці, хоча й у дуже обмеженій кількості, отримали можливість здобути альтернативну освіту, вивчити європейські мови і долучитися до світового прогресу у різних галузях.

Ще у 1781 році в Калькутті було відкрито медресе для вивчення арабської мови, а у 1791 році засновано Санскритський коледж у Бенаресі [Неру 1989, 54]. У 1817 році в Калькутті був заснований перший інститут європейської освіти «Махавідьялай», у якому навчалося лише 20 студентів. Проте вже у 1826 р. його було перейменовано на «Гінду-коледж», який швидко здобув велику популярність та став прикладом для інших подібних навчальних закладів. Саме цей інститут надихнув лідера просвітницького руху у Бенгалії, великого реформатора індуїзму, видатного лінгвіста, знавця багатьох східних і згодом європейських мов, лідера просвітницького руху в Бенгалії Раммохана Рая на створення його англо-індуської школи та запровадження англійської освіти серед індійців. Як високоосвічена людина, він поважав будь-які знання і добре розумів необхідність вивчення європейських мов, його дуже приваблювали науково-технічні досягнення західної цивілізації. В історії індійської культури Р.М. Рай став, мабуть, першою особою, яка спробувала об'єднати науково-технічний прогрес Заходу з мудрістю та традиційністю Сходу.

«Пам'ятна записка» Т.Б. Макколея 1835 р. засвідчила необхідність англомовного навчання у вищих навчальних закладах. У 1857 році розпочали свою діяльність три перших індійських університети з європейським стилем освіти – у Калькутті,

Мадрасі та Бомбеї. До кінця британської влади в країні було засновано ще 15 університетів [Singh 2003, 105]. Взагалі, з самого початку процес розвитку освіти мав характерну особливість: він здебільшого орієнтувався на створення вищих навчальних закладів, і досі в Індії прогрес вищої освіти набагато більший, ніж успіхи у галузі початкової та середньої освіти.

На думку Й. Сінгха, найбільш знаковими кроками у широкому запровадженні освіти в Індії були: політика Макколея щодо сприяння англомовній освіті, започаткована згаданою вище запискою 1835 року; депеша сера Чарльза Вудса 1854 р., у якій вперше офіційно визнавалась необхідність масової просвіти індійського населення; та, нарешті, заснування першої у масштабах країни Індійської комісії з освіти у 1882 р. [Singh 2003, 102].

Розвиток системи освіти відбувався паралельно з опанування все ширшими масами індійців англійської мови, що в майбутньому значно полегшило здобуття освіти за кордоном, знайомство з європейською художньою та науковою літературою. А наразі Республіка Індія однією зі своїх значних переваг вважає (порівняно з іншими країнами Азії, що швидко розвиваються, наприклад Китаєм) саме вільне володіння її громадянами англійською мовою, що стало запорукою перетворення сучасної Індії на передову інформаційну державу, світового лідера у галузі комп'ютерних технологій та одного з найбільших популяризаторів процесів аутсорсингу. До речі, Республіка Індія має наразі другий за чисельністю фонд висококваліфікованих технічних кадрів і посідає перше місце у світі за кількістю інженерів-програмістів.

Серед здобутків європейської освітньої системи багато дослідників називає і запровадження нових вимог до вчителів, фактично – заснування викладацької професії (на відміну від традиційної індійської системи «гуру-шиши'я парампара»). Завдяки британцям вчителювати тепер можуть не лише представники вищої, брахманської, варни – увага звертається й на рівень освіти майбутнього викладача. В Бенгалії вже у 1844 р. було засновано спеціальну педагогічну школу, а у провінції паралельно створювалась і адміністративна служба з наглядом за розвитком освіти [Singh 2004, 104].

Окремо слід згадати й про так би мовити «індивідуальну просвіту», котру запроваджували окремі християнські місіонери, а також – про діяльність різноманітних християнських навчальних закладів, які випустили перше покоління «по-європейськи освічених індійців» – відомих вчених (лауреат Нобелівської премії у галузі фізики Ч.В. Раман отримав стипендію Королівського товариства) та політичних діячів (президент Індії доктор Радгакрішнан – випускник Християнського інституту у Мадрасі). Особливо слід наголосити на тому, що саме християнські школи та діяльність місіонерів дали можливість отримати початкову освіту багатьом представникам племен центральної та північно-східної Індії, а також дітям із родин недоторканих. Слід також зазначити, що у своїй просвітницькій діяльності місіонери спирались на допомогу (у тому числі – фінансову) британського колоніального уряду (згадаймо рішення Ч. Вудса), який підтримував освітницьку діяльність та насадження християнських цінностей, хоч іноді це сприймалось індійцями як «західна культурна агресія» [Panikkar 1999, 291].

Щодо розвитку науки, то нагадаємо лише, що саме завдяки британській колоніальній владі було створено геологічну (1851), метеорологічну (1875), ботанічну (1889), бактеріологічну (1906), що згодом стала медичною, та археологічну (1862) служби Індії. Остання і досі вважається однією з кращих у світі [Das 1994, 34–35]. Саме представники британської адміністрації були піонерами в дослідженні багатьох пам'яток індійської культури, їхньому описі та подальшому збереженні. Під егідою археологічної служби на чолі з її засновником А. Каннінгхемом було створено комісію для реєстрації відомих пам'яток у Сарнатху, Санчі, Бгархуті. Пізніше, на початку ХХ ст., було розпочато розкопки у Хараппі та Мохенджо-Даро, які очолив випускник Кембриджа, директор Археологічного департаменту Індійського уряду Дж. Маршалл. Відкриття цивілізації долини Інду стало справжнім тріумфом археологічної служби. З кінця ХІХ ст., за часів віце-короля Керзона, було проведено реставрацію декількох відомих пам'яток середньовічної індо-мусульманської архітектури. На початку ХХ ст. було засновано

ряд музеїв (імені королеви Вікторії – в Калькутті, принца Уельського – в Бомбеї), в експозиції яких поруч зі зразками європейського мистецтва було виставлено середньовічну індійську скульптуру, мініатюру, витвори художніх ремесел [Антоннова 1973, 365].

Саме поняття «індологія» виникло завдяки європейцям, і це – відомий факт. «ХІХ сторіччя демонструє нам великий прогрес у тому, що стало називатися індологією – тобто вивченням Індії не індійцями», – зазначала з цього приводу відомий індійський історик Роміла Тхапар [Thapar 2002, 11]. Зазвичай датою виникнення індології вважають 1784 рік, коли у Калькутті за ініціативою судді Верховного суду Вільяма Джонса, талановитого лінгвіста, було засновано Бенгальське азійське товариство. Вже через 5 років з'явився перший європейський переклад «Шакунтали» великого Калідаси (здійснений В. Джонсом), який впродовж 20 років 5 разів перевидавався англійською. Джонс також переклав зі санскриту «Гітаговінду» (1792) та «Закони Ману», котрі було видано вже після його смерті, у 1794 році [Бешем 1977, 12]. І це був лише початок індологічних студій.

Таким чином, немає сумніву в тому, що присутність європейців мала позитивне значення для розвитку нової системи освіти, знайомства з досягненнями і організаційними методами світової науки та стала могутнім поштовхом для подальшої модернізації індійського суспільства.

2. Формування централізованої держави, запровадження британської системи політичного управління та цивільної служби. Створення збройних сил та секретної служби.

Республіка Індія – федеративна секуляризована держава, багатопартійна парламентська республіка, у якій вища законодавча влада належить двопалатному парламенту: Радж'я сабга (Рада штатів) налічує 250 депутатів, Лок сабга (Народна палата) – 545. Головою виконавчої влади є президент (який обирається на 5-річний термін членами парламенту та законодавчих зборів штатів), проте влада фактично зосереджена у руках прем'єр-міністра, який є лідером партії або коаліції, що отримує перемогу на виборах до Народної палати. «Вестмінстерська модель конституційної

демократії», як називають її фахівці, вже понад півстоліття є працюючою політичною системою в Індії. Безумовно, основні ідеї, що виникли під час боротьби за незалежність, знайшли своє відображення у Конституції країни, прийнятій у 1950 році, а саме – суверенітет та єдність, забезпечення стабільності та порядку, рівність усіх громадян, незалежно від статі, релігійної та кастової приналежності тощо. Проте концепція державності, система політичного управління та бюрократичного апарату загалом були запозичені творцями нової Індії у своїх колишніх господарів, про що пізніше один індійський борець за незалежність висловився у такий спосіб: «Ми хотіли почути музику віни та сітари, а отримали англійський оркестр» [Khilnani 2002, 33].

Це стосується передусім створення так званої парламентської демократії: хоча Конституція називає президента головною виконавчою владою, насправді ж його діяльність є обмеженою, а реальна влада належить кабінету міністрів на чолі з прем'єром. «Творці Конституції затвердили звичай британського уряду, які існували на ті часи, включаючи провідну роль прем'єр-міністра та колективну відповідальність кабінету міністрів», – зазначає П. Брасс у своїй книзі «Політика Індії після здобуття незалежності» [Brass 1994, 47].

Отже, Індію було проголошено суверенною республікою на чолі з президентом, який обирається спеціальною колегією виборців. Президент країни має досить широке коло обов'язків та важливі повноваження: він призначає прем'єр-міністра, за його порадою призначаються міністри Центрального уряду та губернатори штатів, він є головнокомандуючим і може призупиняти дію Конституції, гарантом якої він є. Президент також має забезпечувати національну єдність, рівність громадянських прав та повагу до всіх жителів країни, і його роль завжди посилюється під час політичної нестабільності та кризових явищ.

Дослідники *раджу*, попри розбіжності в оцінках, зазвичай погоджуються, що найбільшим вплив Заходу був у галузі юриспруденції. Конституція Індії декларує принцип чіткого розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Уряд країни та уряди штатів несуть

відповідальність перед Центральним парламентом та законодавчими зборами штатів. Принциповим питанням в Індії, як і у Британії, є обрання прем'єр-міністра парламентом, колективна відповідальність уряду перед парламентом, а також те, що уряд має зберігати довіру до своєї діяльності з боку нижньої палати парламенту (в іншому разі він має поступитися задля створення альтернативного уряду). Опозиція в індійському парламенті відіграє фактично ту ж саму, доволі значущу, роль, що й опозиція у Британії. Діяльність Верховного суду більш подібна до діяльності Суду Сполучених Штатів: Верховний суд Індії та суди штатів мають право тлумачити закони та можуть призупиняти їхню дію, якщо вони суперечать Конституції. Юрисдикція та повноваження індійського Верховного суду є дещо ширшими, ніж у будь-якій країні світу, – він є одночасно федеральним та апеляційним судом.

Як і формування політичної системи, розбудова державних служб, бюрократичного апарату в незалежній Індії відбувалась за британським зразком, оскільки на момент здобуття незалежності в країні вже існував чиновницький апарат, було здобуто великий практичний досвід, до того ж певні побоювання нового уряду змусили його зберегти стару систему. «Британці управляли Індією завдяки бюрократичній системі, основною функцією якої була підтримка законності та порядку, а також забезпечення прибутків. Страх можливих безпорядків та дезінтеграції у новій незалежній індійській державі, спричинений розділом країни та конфесійним насильством, проблеми, пов'язані з інтеграцією князівств до Індійського союзу, стали причиною того, що лідери незалежної Індії вирішили покласти на існуючий бюрократичний апарат» [Brass 1994, 55]. Отже, не залишився без належної уваги заклик останнього віце-короля лорда Маунтбеттена, з яким він звернувся 3 червня 1947 р. до індійського народу під час оголошення свого сумнозвісного плану щодо подальшої долі Індії: «Понад 100 років 400 мільйонів населення жили разом у країні, якою управляли як єдиною цілісністю. Це спричинило уніфікацію комунікацій, оборони, поштової служби, валютних резервів, відсутність тарифів та митних обмежень, а

також – створення основи для централізованої політичної економії. Я маю велику надію, що конфесійні розбіжності не зруйнують все це» [Broadcast 1997, 13].

Справді, британці розсудливо формували політичну систему та розбудовували централізовану державу. Ще у 1786 році лорд Корнуолліс заснував цивільну службу (civil service) для оптимізації управління та боротьби з корупцією. Також наприкінці XVIII ст. було запроваджено нову систему правосуддя, засновану згідно з британськими правилами, пізніше було запроваджено Карний кодекс. Країна була справді об'єднаною завдяки єдиній адміністративній системі, згодом було реорганізовано поліцію, яка складалася з регулярних підрозділів під керівництвом британських офіцерів. Чергова реорганізація адміністративної та бюрократичної систем відбулася після придушення повстання сипаїв та переходу влади в Індії безпосередньо до британської монархії. Саме ця система стала основою для розбудови відповідних служб у незалежній Індії. За звичним зразком формувалися збройні сили, поліція та секретна служба. Слід відзначити, що такий підхід себе виправдав. Індійські політологи визнають, що, окрім надзвичайного стану 1975–1977 рр., Республіка Індія загалом успішно підтримувала працюючу систему парламентської демократії, що базувалася на британській моделі. Серед британських запозичень слід також згадати виборчу систему: саме завдяки найбільшому у світі електорату (понад 620 млн.), до того ж – доволі активному, Індія має можливість називати себе «найбільшою демократією світу».

Безумовно, індійська політична та адміністративна системи мають певні відмінності від британської, крім того, вони розвивались і дещо змінювались упродовж майже 60 років. Зокрема, існує тенденція до розширення повноважень прем'єр-міністра, а парламент та кабінет міністрів відіграють меншу роль, ніж у сучасній Великій Британії. Службовці найвищого рівня з Індійської адміністративної служби іноді мають більший вплив, аніж представники уряду. Цілком очевидно, що монархія та парламентсько-президентська форма правління відрізняються за своєю природою.

Виникнення нової політичної системи та запровадження нової цивільної служби спричинило підвищення статусу англійської мови, а на побутовому рівні – появу багатьох нових англомовних термінів, без яких сьогодні неможливо уявити собі ділове спілкування в різних національних мовних колах. В Індії виник навіть так званий «гінгліш» – англо-гінді суржик, яким здебільшого користуються бюрократи та бізнесмени. У 1835 році генерал-губернатор В. Бентінк визначив офіційний статус англійської мови як державної, і у тому ж році, завдяки «Пам'ятній записці» Т.Б. Макколя, почалося запровадження англійської як обов'язкової мови в здобутті освіти [Калиникова 2002, 231]. Про неоднозначне ставлення до статусу англійської мови в Індії добре відомо всім, але, як би там не було, в умовах багатолінгвістичного суспільства, в якому лише третина громадян вважає гінді (державну мову) своєю рідною, англійська мова має справді об'єднуючу функцію (про інші переваги її використання вже йшлося). «Батько нації» М. Ганді свого часу категорично виступав проти запровадження англійської як державної мови у незалежній Індії, як і багато представників націоналістичних партій сьогодення, але ж від реальності не втечеш. Чинний президент Республіки Індія А.П.Дж. Абдул Калам поспілкується саме англійською (його рідна мова – тамільська).

В епоху *раджу* запровадження англійської мови обернулося несподіваним поворотом для англійців: разом з вихованням нового посередницького прошарку («індійського по крові, але англійського за манерами та інтелектом»), який мав прислужувати панівному класові, вони одержали нове покоління індійців, яке, завдяки англійській освіті, отримало доступ до ліберальних ідей та західних демократичних цінностей. В Індії з'явилася власна інтелектуальна еліта, перші представники якої стали згодом політичними лідерами нації. Слід зазначити, що більшість з них (М. Ганді, Дж. Неру, В. Патель, Б.Р. Амбедкар) здобували освіту в Британії, а це зробило їх ще більшими патріотами. Як зазначає російський дослідник діяльності М. Ганді О. Мартишин, «...знайомство з європейською цивілізацією зробило Ганді переконаним індусом» [Мартишин 1998, 109].

3. Початок національно-визвольного руху, виховання нової політичної еліти на базі західних ліберальних цінностей, створення багатопартійної системи. Отже, колоніальна влада зробила можливим розвиток нових суспільних ідеалів, відкрила шлях до ствердження гуманістичних цінностей, а це спричинило початок національного відродження в Індії, боротьби за *сварадж* – самоуправління – та *свадеші* – незалежність. Націоналізм, який Дж. Неру називав «здоровим та природним явищем», зародився в умовах іноземного панування, оскільки, за його ж словами, «...найпершим і основним потягом для будь-якої підкореної країни є тяжіння до національного звільнення. Це було удвічі справедливо щодо Індії з її гострим відчуттям своєї індивідуальності та минулого надбання» [Неру 1989, 76]. Національно-визвольний рух, який поступово набирив обертів у Індії, ставив на меті досягнення суверенітету та розбудову незалежної держави на засадах єдності, порядку, секуляризму, економічної самодостатності, а отже, запровадження принципів демократії та парламентаризму, проведення широкомасштабних господарчих реформ і соціальних перетворень. Відомий дослідник традиційного індійського суспільства професор Дюбе так висловлювався щодо впливу *раджу* на розвиток цього суспільства: «У відповідь на діяльність іноземної влади індійське суспільство віднайшло нові внутрішні імпульси для реформ та соціальної трансформації» [Dube 2001, 28].

Окремо слід наголосити на такому аспекті розвитку суспільної думки колоніальної Індії, як реорганізація індуїзму, яка також була пов'язана з розвитком ідей націоналізму. Відомо, що Індія, зазвичай роз'єднана політично, у різні епохи була «об'єднаною морально» – завдяки індуїзму, який завжди консолідував це різнобарвне суспільство. Саме існування спільної індуїстської традиції та давньої санскритської культури (як певний аналог до християнської традиції і культури у Європі) було силою та привілеєм (принаймні духовним) індійського суспільства, хоча на певному етапі також стало перешкодою на шляху його подальшого розвитку. Поява нових ідей та підходів до організації життя суспільства, які поширилися завдяки європейській освіті

серед представників індійської еліти, призвела до нових духовних пошуків, спроб поєднання традиційних індуїстських норм із прогресивним мисленням європейців. «Розвиток англійської освіти, як бачимо, призвів до широкомасштабної реформації індуїзму і до більш раціональної інтерпретації його догм», – зазначає К.М. Паніккар [Panikkar 1999, 249]. Справді, поряд із вивченням європейської літератури, саме в епоху *раджу* зростає хвиля уваги до класичних індійських текстів, відбувається, так би мовити, переосмислення санскритської культурної традиції. Видатні духовні та політичні лідери – Вівекананда, Тілак, Гокхале, Ганді та Ауробіндо – стали ініціаторами модернізації класичного індуїзму, зробили його більш толерантним, простішим, ближчим до різних прошарків індійського населення. До певної міри такий процес пояснюється бажанням захистити своє культурне надбання, багату духовну спадщину від «наступу» європейської культури. Саме так, зокрема, слід розглядати діяльність «Ар'я самадж», створеного в середині XIX ст. під гаслом «Назад, до Вед!».

Іноді колоніальна влада та індуїстські реформатори знаходили спільну мову. Як найбільш яскравий приклад користі від такого індо-британського реформаторського альянсу можна назвати Закон про заборону *sati* (самоспалення вдів), підписаний 1829 р. лордом В. Бентінком внаслідок активної реформаторської діяльності «Брахмо самадж» та особисто Р.М. Рая. У 1856 році було легалізовано право вдів на повторний шлюб, 1870 р. – заборонено варварський звичай вбивства немовлят жіночої статі, 1872 р. було ухвалено спеціальний Шлюбний акт, який узаконював шлюби між представниками різних конфесій та соціальних груп, нарешті, у 1891 році, було офіційно збільшено вік бажаних вступити до шлюбу – до 12 років [Dube 2001, 113]. Отже, панування європейців спричинило перші позитивні зміни у ставленні до жінок, поліпшення їхнього становища в родині та активізацію ролі у суспільстві. Тож нинішня рівність чоловіків та жінок, як один із проявів демократії, завдячує також епосі *раджу*.

«Брахмо самадж», про яку так багато йдеться, можна вважати однією з перших

політичних організацій в Індії: її було засновано в 1828 р., і хоча вона й мала релігійне забарвлення, проте принципи її організації були європейськими (виборне правління і т.ін.). Різні просвітницькі та суспільні організації утворювалися у 1830–1940-ві роки в Бенгалії; у 1851 р. в Калькутті було створено Асоціацію Британської Індії, яка фактично була загальнобенгальською суспільно-політичною організацією. У другій половині XIX ст. було засновано цілий ряд різноманітних суспільно-політичних організацій. Так, наприклад, Дадабгаї Наороджі (бомбейський бізнесмен та громадський діяч) заснував Бомбейську та Східноіндійську асоціації, а за ініціативою С. Банерджі було засновано Індійську асоціацію у Калькутті, де у 1883 році було проведено всеіндійську Національну конференцію.

Сучасною ознакою демократії в Індії є існування багатопартійної системи, яка, щоправда, на думку багатьох індійських політологів, діє «під парасолькою ІНК». Щодо останньої, то, мабуть, важко перебільшити роль Індійського національного конгресу та його видатних діячів, справжніх лідерів нації. Проте створення цієї першої загальноіндійської партії (сформованої повністю за західним зразком) відбулося у 1885 р. за безпосередньої участі британців: партію було створено за ініціативи британського чиновника А.О. Юма та дозволу віце-короля лорда Дафферіна. Перший з'їзд ІНК відбувся у грудні 1885 р. у Бомбеї, у ньому брали участь 72 делегати, і саме Юм став першим генеральним секретарем конгресу. Діяльність організації впродовж перших 20 років була доволі поміркованою, а 50% делегатів перших шести сесій належали до інтелігенції [Антонова 1973, 341].

У 1906 році було засновано партію, яка дуже швидко стала основним політичним опонентом ІНК, – Мусульманську Лігу. Саме ІНК, Мусульманська Ліга, «Брахмо самадж» і, звичайно британський уряд були основними гравцями на політичній арені Індії аж до моменту здобуття нею незалежності у 1947 році.

Отже, ці три основні складові, на нашу думку, визначають справді великий внесок британської колоніальної влади у формування підвалин майбутньої демократичної

системи незалежної Індії і свідчать про черговий етап суспільно-культурного синтезу у розвитку індійської цивілізації. Цей етап відрізнявся від етапу індо-мусульманського синтезу, оскільки докорінно вплинув на організацію традиційного індійського суспільства. Проте цей перелік, безумовно, не є повним, оскільки європейський вплив спричинив також появу нових творчих процесів у суспільстві, виникнення літератури і мистецтва західного стилю, найяскравішим прикладом чого є «бенгальське відродження». У рамках цього явища відбулось, зокрема, становлення нової школи живопису, представниками якої були О. Тагор, С. Гупта, Н. Бошу. Ця епоха, як відомо, подарувала не лише Індії, але й усьому світові видатних діячів культури, цілі династії, найвідоміша з яких – династія Тагорів. Рабіндранат Тагор, видатний письменник, філософ, музикант, художник та громадський діяч, автор національного гімну Індії та Бангладеш, став першим індійцем лауреатом Нобелівської премії (у галузі літератури, 1913 р.). Свого часу його дід, Дароконат Тагор, разом із Р.М. Раєм став засновником «Брахмо Самадж», а пізніше цю організацію очолив його син Дебендронат, батько Рабіндраната. Р. Тагор продовжив справу просвітництва в Індії: заснував відомі школи «Шантінекетон» та «Шрінікетон», власноруч розробив і втілював у життя нові принципи освіти. Його біограф К. Кріпалані писав: «Останні сорок років життя найбільшу насолоду він отримував від праці шкільного вчителя у бідному сільському оточенні, хоча досяг слави, якої в Індії раніше не зазнав ніхто» [Кріпалані 1989, 12].

І досі в Індії існує думка, що найвагоміший прошарок культурної та наукової еліти становлять саме бенгальці. І якщо дослідити це явище, то, знову ж таки, з'ясуємо, що саме Бенгалія протягом найдовшого часу була під контролем британців, саме тут найраніше було розпочато розбудову західної системи освіти та науки, саме бенгальці першими долучилися, таким чином, до загальносвітової наукової та культурної спадщини. Сам Р. Тагор з цього приводу зазначав: «Наш безпосередній контакт із зовнішнім світом був пов'язаний із сучасною історією англійського народу, з яким нам довелося познайомитися у ті далекі

дні... Внаслідок вкрай обмеженого кругозору освічені люди того періоду зверталися до англійської мови та літератури...» [цит. за: Неру 1989, 62]. Період культурного відродження в Бенгалії наприкінці XIX – початку XX ст. позначився не лише розвитком літератури та мистецтва, – саме тут з'явилися особистості, які стали потім справжніми політичними лідерами нації.

Варто окремо згадати й про явище, яке вже має безпосередній зв'язок із сучасною індійською демократією, – заснування засобів масової інформації. Добре відомим є той факт, що наразі Республіка Індія дуже пишається своєю вільною пресою і вважає незалежні ЗМІ однією з основних складових демократичної системи. Першу ж друкарню було засновано в Індії ще у другій половині XVII ст. португальцями, а на території Британської Індії, про що свідчать деякі джерела, – у 1674 р. у Бомбеї [Singh 2004, 112]. Більш поширеною думкою є те, що першу газету англійці почали друкувати в Калькутті у 1780 р., а перша англомова газета, яку видавали власне індійці, почала виходити у 1818 році, і в тому ж році одна з перших в країні друкарень у Серампурі почала видавати журнали бенгальською мовою – перші періодичні видання однією з індійських мов [Неру 1989, 53]. Засновником декількох видань, газет та журналів бенгальською, англійською та перською мовами у 1821–1822 рр. був Р.М. Рай. Через деякий час почали виходити друком газети та інші періодичні видання в усіх великих індійських містах (Калькутті, Мадрасі, Бомбеї) – як англійською, так і регіональними мовами Індії. Відтоді кількість друкованих видань у країні стрімко зростала. Завдяки британцям в Індії з'явилися сучасні системи зв'язку – телеграф та надійна поштова служба, розпочалося будівництво залізниць (сучасна Індія має найбільшу за довжиною магістралей систему залізниць у світі).

Разом з такими глобальними змінами у галузі науки, освіти, культури, засобів масової комунікації відбувалися зміни на побутовому рівні, які професор Й. Сінгх називає «малою традицією культурної модернізації». Маються на увазі зміни в ритуалах та звичках, зокрема – в одязі та їжі, інших проявах матеріальної культури. Додамо, що саме британці навчили індійців

грати в крикет. Ця гра не лише стала національною у всіх країнах Південної Азії, а й спричинила появу такого феноменального явища, як «крикетна дипломатія».

Згадавши позитивні моменти, повернемося до суворішої реальності. Слід зауважити, що колоніальне панування залишило глибокий руйнівний слід в економічно-господарському житті країн, яка перетворилася на сировинну базу Британської імперії, постачальницю коштовностей та дешевої сировини у метрополію. Індія сама понесла усі витрати по її ж завоюванню, а згодом – по переходу влади від Ост-Індської компанії до британської монархії. Усі рахунки з військових дій в Азії, експедиції до Бірми, Афганістану, військові навчання британської армії сплачувала Індія. Годі й говорити про будівництво залізниць і телеграфу на індійській території. По-друге, окрім економічного гноблення, Індія вперше у своїй історії зазнала такого нищівного політичного гноблення: адже ще ніколи вона не була втягнутою у політичну систему, центр якої був далеко за її межами. Загарбники за часів Середньовіччя і раніше зазвичай залишалися на індійській території і ставали частиною місцевої системи, переймали так чи інакше традиції індійського суспільства. Епоха *раджу* призвела до повної втрати незалежності й руйнації суспільного ладу. «З одного боку, тісні зв'язки із Заходом відкрили доступ свіжому повітрю, з іншого – перешкоджали розвитку і прогресу, який вони – у більш широкому контексті – представляли», – зазначала І. Ганді [Весть 1987, 121].

Поруч із цими негативними явищами існують інші чинники, які слід враховувати, досліджуючи походження індійської демократії. Зокрема, провідні індійські соціологи цілком справедливо зауважують, що Британська імперія мала численні колонії, проте не всі вони стали після здобуття незалежності демократичними державами. Ні Пакистан, ні Бангладеш такими назвати не можна. Тобто, як писала І. Ганді, «...помилково вважати, що демократію Індії дала Англія» [Весть 1987, 121]. Отже, заслуга Індії полягає не лише в тому, що вона отримала багато корисного від панування англійців, а й у тому, що вона зуміла цим правильно скористатися. До того ж Індія ніколи не цуралась

іноземного впливу, свіжих ідей та нової культурної традиції. К.М. Паніккар робить стосовно західного панування в Азії такий висновок: «Ми бачимо, що країни Азії, далекі від заперечення Заходу, доклали певних зусиль до асиміляції європейської культури у найширшому її аспекті і до того ж одержали користь від реорганізації своїх власних суспільств» [Panikkar 1989, 301]. Індія чи не у найкращий спосіб змогла скористатися такою можливістю – завдяки особливостям власного соціального устрою, «готовності» суспільства до сприйняття будь-яких нових ідей, загальному духові толерантності та гнучкості, притаманному цьому суспільству з найдавніших часів. Така особливість індійської цивілізації обумовлена її плюралістичним устроєм – розмаїттям рас, етносів, релігій та духовних практик. Плюралізм завжди вважається одним з основних чинників демократії, а Індія тут – найкращий приклад.

Міркування про епоху *раджу* були б неповними, якби ми не згадали ще про одну важливу її складову – не лише Індія зазнала змін під впливом європейських ідей та нововведень, а й Британська імперія також змінилась. І річ не лише в тому, що без володіння Індією, справжньою «перлиною у короні Британської імперії», Британія не здобула би своєї імперської слави. Під індійським впливом змінилося також британське суспільство, оскільки будь-який синтез спричиняє взаємовплив. Індійська культура не могла не вплинути на британців, які дізналися про зовсім інший спосіб життя, інше мислення, духовні та культурні цінності. Цей «зворотний внесок» ще, можливо, належним чином не оцінений. «Не лише Індія пізнала через англійську мову смак прогресивних ідей та світової культури. Захід також здобув деякі східні цінності... Світ дізнався про духовну велич таких індійців, як Рабіндранат Тагор, Ауробіндо Гхош, Сароджині Найду...» [Калиникова 2002, 233].

Нині Республіка Індія та Велика Британія є справжніми стратегічними партнерами, які розбудовують свої відносини тепер уже на основі взаємовигідних позицій та спільних підходів до багатьох проблем сучасності. Взаємини між двома країнами мають унікальну специфіку, зумовлену багатьма факторами: спільною

історією, міцними економічними зв'язками та наявністю великої індійської діаспори на території королівства. До речі, навіть Конституція Республіки Індія передбачає особливі стосунки з колишньою імперією. І. Ганді, звертаючись до учасників зустрічі представників урядів країн Співдружності 23 листопада 1983 р., зазначала з цього приводу: «Ми свідомо вирішили не розривати історичні зв'язки, а надати їм форму дружби, примирення і співробітництва в ім'я добробуту не лише двох наших країн, а й у більш широкому сенсі» [Ганді 1985, 348]. Справді, творцями зовнішньої політики Індії було закладено не лише підвалини для двосторонніх відносин, а й для стосунків на новому рівні – між країнами Співдружності, котра створювалась на основі віри у можливість конструктивного діалогу між її членами.

Відомим є факт, що індійська спільнота в Британії (що становить 1,5% населення королівства, приблизно 1,3 млн.) є надійним чинником у подальшому зміцненні двосторонніх відносин. Вагомим є внесок британських індійців у розвиток промисловості, науки, медицини, юриспруденції та фінансової галузі. Індійці контролюють 40% ринку фармацевтики та посідають значне місце у системі харчування (так звана «індустрія каррі»). У країні діє 39 індійських організацій різного рівня, наприклад Федерація індійських мусульман, Міжнародне Пенджабське товариство, Індійська ліга, Асоціація джайнів та ін. Зростає політична активність індійської спільноти: 16 членів парламенту в обох палатах мають індійське походження, троє членів Європарламенту (представники Великобританії) – також індійці за походженням. Визначною подією стало створення у британських політичних колах наприкінці 1999 р. групи «Друзі Індії», основна мета якої полягає у сприянні подальшому розвитку дружніх та взаємовигідних відносин між урядами, парламентами та народами двох країн [Борділовська 2004, 167–168].

Філіп Мейсон, британський чиновник Індійської цивільної служби, який протягом 20 років служив у Індії, а потім став головою Національного комітету Співдружності у справах іммігрантів, написав у 1952 році чудову книгу – «Люди, які правили Індією». В ній він зазначив, що 350

років, які британці провели в Індії, є періодом історії, що розгортався, наче класична п'єса у 5 діях, і роз'яснив кожну з них [Mason 1985, 173]. Будь-яка п'єса має свій пролог і фінал, але найцікавішим є роз-

гортання основного сюжету, який потім треба обмірковувати та робити висновки. Здається, Республіка Індія зробила належні висновки з того тривалого дійства, яким був у її історії *радж*.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. **История Индии**. Москва, 1973.
- Борділовська О.А. **Республіка Індія: у пошуках власного шляху**. Навчальний посібник. Київ, 2004.
- Бэшем А. **Чудо, которым была Индия** / Пер. с англ. Москва, 1977.
- Весть. **Книга советско-индийской дружбы**. Москва–Дели, 1987.
- Ганди И. **Мир, сотрудничество, неприсоединение** / Пер. с англ. Москва, 1985.
- Далал Рошен. **История Индии для детей** / Пер. с англ. Дели, 2003.
- Калинникова Е.Я. Статус английского языка и англоязычной литературы в Республике Индия // **Индия. Достижения и проблемы**. Москва, 2002.
- Крипалани Кришна. **Рабиндранат Тагор**. ЖЗЛ / Пер. с англ. Москва, 1989.
- Мартышин О.В. **Политик и святой** (к 50-летию гибели Махатмы Ганди) // Восток, 1998. №5.
- Неру Дж. **Открытие Индии**. К. 1–2. / Пер. с англ. Москва, 1989.
- Россия и Индия **Отв. ред. Н.А. Халфин, П.М. Шаститко**. Москва, 1986.
- Brass R. **Paul. The Politics of India since independence**. Cambridge university press, 1994.
- Broadcast Message of His Excellency the Viceroy Lord Mountbatten, 3.06.1947* // **Encyclopaedia of India and Her States**. Vol. 2. New Delhi, 1997.
- Das Amita. **Impact of the West**. Bombay, 1994.
- Dube S.C. **Indian Society**. National Book Trust India, 2001.
- Khilnani S. **The Idea of India**. Penguin Books India. New Delhi, 2004.
- Mason Philip. **The men who ruled India**. London, 1985.
- Singh B.P. **India's culture**. The state, the arts and beyond. Delhi, 1999.
- Singh Y. **Modernization of Indian Tradition**. Rawat Publications, Jaipur and New Delhi, 2004.
- Thapar Romila. **Early India**. New Delhi, 2002.
- Tharoor Shashi. **India. From midnight to the millennium**. Penguin Books India, New Delhi, 2000.